

Рецензія на книгу

Політичне богослов'я Папи Франциска

The Political Theology of Pope Francis. Understanding the Latin American. By Ole Jakob Løland. London and New York: Routledge, 2022, 150 p.; ISBN 978-1-0323-8727-7.

Мирослава МОСТЕПАНЮК
Папський східний інститут, Рим, Італія

ORCID: 0009-0008-3872-1985

У час розквіту політичного популізму не менш актуальним є популізм релігійний. Християнські цінності вплітаються в політичні гасла, тоді як дії релігійних лідерів навіть у секулярному світі мають політичну вагу. Які політичні наслідки мали вчинки папи Франциска та як це пов'язано з його латиноамериканським минулим? Чи можна назвати понтифіка популістом? Над цим розмірковує Оле Якоб Леланд у своїй новій книзі «Політична теологія папи Франциска. Зрозуміти латиноамериканського папу» (2022).

Автор – норвезький теолог, професор державного Університету Південно-Східної Норвегії. Навіть побіжний погляд на список публікацій Леланда підтверджує, що ця монографія з'явилась в його доробку невипадково: релігійний «профіль» Латинської Америки, проблематика популізму та його співвідношення з релігією часто фігурують у його творах, та й сам автор вже на перших сторінках книги зазначає, що вона є «результатом десятилітнього вивчення християнства Латинської Америки» (vi).

Книга складається з шести розділів та висновків. Після кожної частини вміщено бібліографію, а наприкінці книги – предметний покажчик.

У розлогії «Передмові» (1–21), яка становить *першу частину* видання, автор виокремлює ключові характеристики понтифікату папи Франциска. Це перший папа, який не європейець; папа, навколо якого після обрання сформувався медійний образ «цілковито інакшого», «революціонера»; папа епохи політиків-популістів, риторика яких подекуди накладається на церковний дискурс щодо сім'ї та гендеру.

Понтифікат Франциска збігається з правлінням принаймні двох популістських лідерів – Дональда Трампа та Жаїра Болсонару, діяльність яких позначена антиміграційною політикою. У цьому контексті перший офіційний візит папи на острів

Лампедуза¹, актуалізація ним соціальних та екологічних питань позиціонують папство як суб'єкт міжнародного рівня, який володіє «унікальною м'якою силою як моральним капіталом» (4). У книзі не йдеться про політичну теологію Франциска як якусь визначену доктрину, натомість увагу зосереджено «на зовнішній орієнтації дій та вчинків папи Франциска і їхньому впливі на політичний світ поза релігійною та інституційною сферою Церкви» (6).

Щоб дослідити мотивацію Хорхе Бергольйо, у минулому провінційного настоятеля єзуїтів в Аргентині (1973–1979) та архієпископа Буенос-Айреса (1998–2013), автор звертається до найважливіших подій його життя. Друга половина ХХ століття в Аргентині позначена так званою «Брудною війною» (Dirty War) 1976–1983 років. Під час диктатури військової хунти тисячі людей зазнали переслідувань і насилля. На відміну від інших католицьких церков Латинської Америки, Католицька церква в Аргентині не стала на бік жертв режиму. Цієї ж лінії дотримувався і майбутній папа: «Бергольйо остерігається публічно виступати проти режиму. Він не підтримує публічно військовий режим (...), але й не об'єднує зусилля з меншістю церковних лідерів і єпископів, які зобов'язуються боротися за права людини» (7).

Аналізуючи стан вивчення політичної теології папи Франциска, Леланд наголошує, що більшість дослідників дотепер не надавали достатньо уваги згаданому латиноамериканському контексту Бергольйо. Крім того, на об'єктивність досліджень вплинув медійний образ папи як революціонера, провісника великих змін у Церкві, жорсткого реформатора Римської курії та майже агіографічні епітети популярної літератури щодо «співчутливого» і «милосердного» папи.

У другій частині («Канонічна екологія папи Франциска – порівняння з Венедиктом XVI») автор аналізує, чи справді йдеться про радикальний розрив папи Франциска з його попередником і в чому полягає їхня відмінність. За призму дослідження взяте поняття «канонічної екології» (*canonical ecology*), впроваджене біблеїстом Тер'є Стордаленом (Terje Stordalen). Канонічним є текст, якому певна група, в цьому випадку Церква, надає статус авторитетного. Канонічна екологія – це сукупність контекстів (природних, соціальних, культурних), які впливають на текст у процесі розвитку його канонічності (23). Деколи ці контексти настільки потужні, що проникають у сам канонічний текст, як це сталося з поняттям традиції, або передання в католицизмі². Автор розглядає, до яких контекстів апелюють Франциск і Венедикт XVI у енцикліках *Laudato Si* та *Caritas in Veritate*. Папа Франциск частіше вдається до біблійних цитат, а також покликається на заяви єпископських колегій, на твори не західних і навіть не християнських авторів, включаючи їх таким чином у спільноту авторитетних коментаторів. Проте, хоча *Laudato Si* є першою енциклікою на екологічну тематику, у ній створюється видимість істо-

¹ Лампедуза – італійський острів у Середземному морі, що став перевальним пунктом для нелегальних іммігрантів з Африки, багато з яких гине при спробі перетнути море.

² «Священне Передання і Священне Писання тісно пов'язані між собою і взаємодіють, бо те і те, походячи з того самого божественного джерела, якимось чином злучаються в одно і прямують до тої самої мети». – Див.: Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum*, 9, у: *Документи Другого Ватиканського собору (1962–1965)* (Львів: Свічадо, 2014), 216.

ричної спадкоємності – за допомогою посилань на Біблію, твори св. Франциска та останніх чотирьох пап. Автор доходить висновку, що, попри позірну новизну, існує історична спадкоємність між обома папами «в їхніх способах побудови папської влади через авторитетні тексти» (34).

У третій частині («Папа Франциск та теологія визволення – вирішений конфлікт») автор звертається до латиноамериканського контексту папи, зокрема до його стосунків з теологією визволення (*liberation theology*), яка, поряд із теологією народу (*theology of people*), стала місцевим втіленням Другого Ватиканського собору. Леланд демонструє, що папа, попри позірну відстороненість від теології визволення, перейняв окремі її елементи, а також сприяв ослабленню напруги між теологами визволення та Ватиканом. Проте як настоятель місцевої провінції єзуїтів у 1970-х роках Бергольйо був опонентом теології визволення, зокрема він підтримував Альфонсо Трухільйо (Alfonso López Trujillo) – генерального секретаря Латиноамериканської єпископської конференції, головного місцевого противника теології визволення. Трагізм ситуації полягав у тому, що священники, відкинуті церковним керівництвом за участь у соціальному русі, згодом, після військового перевороту 1976 року, зазнали тортур та ув'язнень.

Однак, ставши папою, Бергольйо розблокував процес канонізації єпископа-мученика Оскара Ромеро (Óscar Romero), приватно зустрівся з Густаво Гутьєрресом (Gustavo Gutiérrez), «батьком теології визволення», а також запросив іншого представника теології визволення – Леонардо Боффа (Leonardo Boff) до співпраці над енциклікою *Laudato Si*. На думку Леланда, причиною змін ставлення Ватикану стало закінчення Холодної війни, у зв'язку з чим певні аспекти теології визволення втратили свою провокативність. Увагу привертає те, що взаємодія папи з теологією визволення виражається за допомогою символічних жестів, а не інтелектуального діалогу. Двозначність ставлення папи Франциска до теології визволення вловив інший її представник, Джон Собріно (Jon Sobrino), слідом за яким Леланд зауважує, що папа уникає розмов про історичний контекст теології визволення. Зокрема, у проповіді з нагоди канонізації Оскара Ромеро понтифік не згадав, що саме стало причиною його мучеництва (61).

У наступній, четвертій, частині книги («Папа Франциск і популізм – подібності та відмінності»), автор, аналізуючи дії папи, співвідносить їх із поняттям популізму і намагається відповісти на запитання, чи є папа Франциск популістом. Ствердні аргументи: пов'язаність понтифіка з перонізмом – латиноамериканською формою популізму³, а також його критика клерикалізму, яка містить конотації недовіри до будь-яких еліт (соціальних, церковних, теологічних).

Щоб з'ясувати, до якої міри папа як теолог і діяч є популістом, Леланд розглядає визначення популізму і, зокрема, популізму релігійного, що стало особливо актуальною частиною цієї книги. Отже, популізм – це «безвідповідальна форма

³ Перонізм – популістська течія в Аргентині, що поєднала боротьбу за права робітників, націоналізм та християнський соціалізм. Названий на честь засновника Хуана Перона – президента Аргентини 1946–1955 та 1973–1974 років. Наприкінці XX – на початку XXI століття перонізм, що зазнав значних модифікацій, залишається впливовим у політиці Аргентини.

політики, яка, задовольняючи миттєві вимоги мас, мовби прагне купити їхню підтримку на виборах», «політика, позбавлена раціонального планування та рішень, які логічно випливають зі складних обговорень, базованих на ґрунтовних знаннях» (71). Іншою особливістю популізму, на яку вказує автор, є створення штучної дихотомії «вони» – «ми» між народом, наділеним винятково позитивними моральними рисами і єдиною політичною волею, та елітою – завжди неморальною, корумпованою, такою, яка спричиняє страждання народу. У цьому випадку лідери-популісти позиціонують себе як ті, що надають голос приниженим і маргіналізованим, та водночас претендують на роль ексклюзивного представника голосу народу. Леланд зауважує, що зазвичай мало дослідників звертають увагу на зв'язок між релігією та популізмом, хоча саме протиставлення «еліта» – «народ» як прояви абсолютного «добра» і «зла» є релігійним, маніхейським дуалізмом (73). Релігія дуже легко мобілізується на службу популізму. Розпливчасті поняття «християнська культурна спадщина», «християнські цінності» стають виправданням для відкидання «інших» – за расовою, національною чи релігійною ознакою.

Зі слів папи Франциска випливає, що він розуміє (і засуджує) популізм як безвідповідальну економічну політику, як егоїстичний партикуляризм тієї чи іншої держави на противагу солідарності, як узурпацію інституцій і законів та вихолощення поняття народу (76). З іншого боку, Бергольйо близький до латиноамериканської популістської ідеї «міфу католицької нації» (78). У своїх висловлюваннях він конструює народ Аргентини як «об'єднаний суб'єкт, який вірить, попри те що його зарозуміло відкидають і зневажають» (81). Хоча папа критикує популістські концепції винятковості того чи іншого народу, в його розумінні народ – це міфічна, а не інституційна категорія: «Щоб зрозуміти народ, потрібно поїхати в село у Франції, Італії чи Америці. Вони однакові. Тут ви живете життям народу. Але не можете цього пояснити» (82–83). Леланд зауважує, що така романтизована неінституційна концепція народу легко стає зняряддям політиків-популістів.

Папа наголошує на моральній чистоті народу та застерігає проти культурної колонізації в глобалізованому світі. Еліта ж сприймається ним як загроза, яка привласнює Божі дари, призначені для всіх, та нав'язує свої критерії, відкидаючи тих, хто їм не відповідає. Леланд доходить висновку, що політична теологія Франциска має спорідненість із популізмом: «На перший погляд, можна сказати, що він бореться з типовою популістською політикою, але на глибшому політико-богословському рівні він видається співучасником певної політичної логіки популізму» (87). При цьому автор не стверджує прямо, що папа є популістом, а радше говорить про популістські елементи (78) в словах та жестах понтифіка.

Головна теза п'ятого розділу («Вічна жіночність у Католицькій церкві – гендерна перспектива папи Франциска»): попри позірне новаторство в багатьох сферах, у ставленні до жінок папа Франциск залишається традиційним. Як і його попередники, він підтримує неможливість жіночого священства в Католицькій церкві. Призначення 2021 року черниці Наталі Бекар (Nathalie Becquart) заступницею секретарів Синоду єпископів було сприйняте як прогресивний жест: вона

стала першою жінкою, яка мала право голосу на синоді. Однак, як зауважує Леланд, тоді йшлося лише про тимчасову позицію, надану з волі понтифіка. Більш проблемним є те, що папа і далі озвучує розкритикований стереотип про «особливість» жіноцтва як групи. Посилаючись на Симону де Бовуар, автор книги нагадує, що в наш час, коли вже не кажуть про неповноцінність другої статі, жінку, однак, і далі трактують через призму гендерних відмінностей – тепер через есенціалізацію «вічної жіночності». Леланд цитує авторів, які зауважили, що узагальнення папи Франциска щодо жінок є досить «інфантильними та наївними», а жінці традиційно приписується «інакша», порівняно з чоловіком, функція у християнстві (95).

У прикінцевій, шостій частині («Неісторичний Ісус політичної теології папи Франциска») проаналізовано, як папа інтерпретує євангельську постать Ісуса в контексті історії та політики. Теологи визволення наголошували на тому, що постать Ісуса неможливо відірвати від його історичного і політичного контексту, а проповідуване ним Царство Боже не є виключно духовним. За словами Джона Собріно, «провіщання Христа, який пропонує універсальне примирення, у сучасному світі, поза конкретними злочинами, як індивідуальними, так і політичними, не веде до покаяння злочинців, які винні в цій несправедливості. Це тільки відкриває шлях панівним групам для гноблення людей в ім'я Христа» (113).

Леланд зауважує, що, пояснюючи євангельські вислови, папа здебільшого відмежовується від історичного контексту Ісуса, намагаючись актуалізувати його етичне чи духовне вчення для сучасних слухачів. Зокрема автор аналізує використання євангельської історії про бурю на морі у проповіді папи на порожній площі святого Петра під час пандемії у березні 2020 року. У цій притчі папа звертає увагу не на чудо, а на співвідповідальність: усе людство – в одному човні, тому слід припинити думати лише про себе, а докласти спільних зусиль для вирішення проблеми. Папа вбачає дію Святого Духа у виявах людських жестів милосердя та самопожертви. Таким чином він застосовує до Біблії «секуляризовану герменевтику» (128). Автор зауважує, що позиція папи, який закликав з увагою поставитись до протиепідемічних заходів та прийняти труднощі соціального дистанціювання, мала ще й політичний ефект, зокрема в тих країнах, де не було політичного консенсусу щодо ставлення до пандемії.

У короткому «Висновку» Леланд підсумовує, що за словами та вчинками папи Франциска стоїть теологія, яка має політичні наслідки для Церкви та суспільства (134). Окрім традиційних тем, що стосуються сексуальності та біоетики, папа виносить на порядок денний соціальні питання міграцій, бідності, соціальної нерівності, а також екологічну проблематику. Політична теологія папи має не стверджувальний, а викривальний характер, він радше послуговується емоціями, а не аргументами, а це певною мірою нагадує логіку популізму. І хоча після свого обрання папа Франциск став «іконою великих змін у західних ЗМІ» (136), питання, чи справді він є реформатором, залишається відкритим. На думку автора, найрадикальнішим вчинком в історії папства стало зречення Венедикта XVI, історичні та богословські наслідки якого ще мають бути осмислені в майбутньому.

Серед важливих питань, які порушує ця книга, можна виокремити взаємозв'язок популізму та релігії, а також політичну роль релігійних лідерів у глобальних процесах. Леланд наголошує, що не тільки політики привласнюють релігійні ідеї, роблячи їх знаряддям популізму: слова та дії релігійних лідерів також «слід перевіряти, не вважаючи, що вони мають кращий доступ до релігійної істини або що вони є законними власниками релігії» (73). Зі зростанням впливу ЗМІ та диджиталізацією інформаційного простору популізм, пов'язаний з релігією, стає особливо небезпечним. До того ж він веде до девальвації релігії як такої: загроза полягає в тому, що навіть у секуляризованому світі релігійні поняття дуже легко стають засобом маніпуляції.

У контексті російської повномасштабної агресії українці особливо відчували політичні наслідки заяв понтифіка. Достатньо згадати лише медійні заголовки 2022–2023 років: «Як примирити Пілата з Христом»: українці обурилися через Хресну ходу в Ватикані за участі українки та росіянки», «Нащадки великої матінки Росії, крокуйте вперед». Чому папа робить суперечливі заяви про війну», «Папа Франциск роздвоюється» і т. д. Чи впливають дії папи Франциска з його латиноамериканського минулого, в якому Церква не стала на бік жертв «Брудної війни»? Книга Леланда не дає відповідей, лише демонструє, що образ папи-новатора багато в чому був медійним творінням. Можливо, саме це попереднє захоплення віртуальним образом папи підсилює розчарування від його заяв.

Книга «Політична теологія папи Франциска» буде корисною для богословів, істориків та читачів ширшого кола, які хочуть більше дізнатися про латиноамериканський контекст папи Франциска та про історію Католицької церкви в Латинській Америці в другій половині ХХ століття. Також видання неодмінно зацікавить тих, хто досліджує феномен популізму та його особливості в релігійному та церковному контексті.

Myroslava MOSTEPANIUK
Pontifical Oriental Institute, Rome, Italy

ORCID: 0009-0008-3872-1985

Надійшла до редакції / Received 12.03.2024
Прийнята до публікації / Accepted 25.03.2024